

*Блащук А.М.,
аспірант кафедри цивільного права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка*

ПОНЯТТЯ ТА ПРАВОВА ПРИРОДА ПРИПИНЕННЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО ЗОБОВ'ЯЗАННЯ

В цивілістичній літературі питання сутності такої юридичної категорії, як припинення зобов'язання, є малодослідженим. З цього питання відсутні фундаментальні монографічні праці. Науковому дослідженню в основному піддавалися окремі способи (підстави) припинення зобов'язань, як правило, у навчальній літературі та в працях окремих авторів щодо загальних проблем зобов'язального права (Т.В. Боднар, О.С. Иоффе, Є.О. Крашенніков, Н.С. Кузнєцова, В.В. Луць, А.І. Масляєв та ін.). Така ситуація певною мірою пояснюється також тим, що і в цивільному законодавстві законодавці це питання обійшли увагою.

Так, у Цивільному кодексі УРСР у статтях 216-223 глави 19 «Припинення зобов'язань» лише визначаються конкретні випадки, в яких припиняється зобов'язання. Подібна ситуація і в новому ЦК України, у статтях 598-609 якого визначаються, але дещо ширше, підстави припинення зобов'язань. Крім того, у новому ЦК ст. 598 визначає загальні правила щодо підстав припинення зобов'язань, які полягають у тому, що, по-перше, зобов'язання припиняються частково або у повному обсязі на підставах, встановлених договором або законом, по-друге, припинення зобов'язання на вимогу однієї із сторін допускається лише у випадках, встановлених договором або законом. Однак, незважаючи на введення до ЦК України наведених положень щодо загально-правових засад припинення зобов'язань, їх недостатньо для виявлення правової природи припинення зобов'язань, їх класифікації, інших загальнотеоретичних узагальнень та визначення правових наслідків такого припинення.

Щоб дати відповіді на поставлені питання, необхідно насамперед визначити поняття самого зобов'язання. В ст. 151 ЦК УРСР 1963 р. передбачалося, що в силу зобов'язання одна особа (боржник) зобов'язана вчинити на користь іншої особи (кредитора) певну дію, як-от: передати майно, виконати роботу, сплатити гроші та інше або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку. Такі зобов'язання виникають з договору або з інших підстав, зазначених у ст. 4 цього Кодексу. Ці положення містилися в цивільних кодексах колишніх радянських республік, а відтак вони стали нормативною базою для формування цивілістичних концепцій щодо поняття та змісту цивільного зобов'язання.

Досить широкого розповсюдження набула концепція зобов'язання як “цивільно-правове відношення”. На думку В.М.Гайворонського, зобов'язання являє собою цивільно-правове відношення між уповноваженою особою (кредитором) і особою зобов'язаною (боржником)¹. Зобов'язання, зазначав А.І. Масляєв, є найбільш поширеним

¹ Див. Советское гражданское право. Часть первая. – К., 1977. – С. 372.

видом цивільних правовідносин. Специфічними рисами, які відрізняють їх від інших цивільних правовідносин, є такі: а) суб'єктами зобов'язання є певні особи - боржник і кредитор; б) об'єктами зобов'язання можуть бути певні дії з передачі майна, сплати грошей, виконання робіт; в) зобов'язання в основному опосередковують процеси руху майна, надання послуг, виконання робіт та ін.; г) здійснення суб'єктивного зобов'язального права кредитором, як правило, через вчинення боржником дій, що є його обов'язком; д) забезпечення реалізації зобов'язань мірами державного примусу у формі санкцій.² Подібний підхід в тих чи інших інтерпретаціях висловлювався і в багатьох інших наукових працях. Майже не змінився такий підхід і в перші роки незалежності України.³ Фактично концепція зобов'язання як цивільного правовідношення в цивілістичній літературі стала домінуючою, що не могло не позначитися на позиції розробників нового ЦК України, у якому знайшла безпосереднє закріплення норма про те, що зобов'язанням є правовідношення, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку (ст. 509). Таким чином, концепція зобов'язання-правовідношення знайшла своє безпосереднє законодавче закріплення, а відтак цілком логічним має бути висновок, що припинення зобов'язання - це є водночас і припинення правовідношення. З огляду на наведене можна стверджувати про наявність у ЦК України певних переваг у цій частині, порівняно з ЦК РФ 1994 р., який залишився на правових позиціях з цього питання ЦК РРФСР 1964 р. Тому коментуючи ст. 307 ЦК РФ, російські вчені зазначають, що наведене, в ній легальне визначення поняття зобов'язання представлене схемою у вигляді обов'язку боржника здійснити дію (утриматися від неї) і права вимоги кредитора, але насправді, у переважній більшості зобов'язальних правовідносин кожна із сторін одночасно виступає боржником і кредитором.⁴ Останнє застереження безумовно є правильним, а тому ніким в юридичній літературі не оспорується. Однак така спрощена схема поняття цивільного зобов'язання не може сприяти виявленню складної правової природи як самого зобов'язання, так і його припинення.

Загальновідомо, що зобов'язальні правовідносини є лише певною складовою частиною усєї системи цивільних правовідносин, зміст і правова природа яких є надзвичайно складною. У юридичній науці цивільно-правові відносини визначаються як майнові та особисті немайнові відносини, врегульовані нормами цивільного права між майново відокремленими, юридично рівними учасниками, що є носіями суб'єктивних цивільних прав та обов'язків, які виникають, змінюються, припиняються на підставі юридичних фактів і забезпечуються можливістю засобів державного примусу.⁵ В юридичній літературі наводяться й інші визначення поняття цивільного правовідношення, які мають свої особливості, але, як правило, редакційного характеру. Між тим, усі вони базуються на тих самих юридичних ознаках, закладених у вищенаведеному визначенні. Головне, що воно охоплює усі види цивільних правовідносин: як абсолютні, якими є відносини власності, відносини щодо особистих невідчужуваних прав особи, так і відносини, до яких належать зобов'язальні правовідносини. Найважливішою розмежувальною ознакою абсолютних і відносних відносин є те, що в перших уповноваженій особі (наприклад, власнику)

² Див. Советское гражданское право. Т. 1. -М., 1975. - С. 422.

³ Див: Зобов'язальне право. -Київ, 1998. -С. 7-9.

⁴ Див. Комментарий Гражданского кодекса Российской Федерации, части первой. -М., 2002. -С. 659.

⁵ Див.: Цивільне право України / За ред. О.В.Дзери, Н.С.Кузнецової. -Т. 1. -К.: Юрінком Інтер, 2004. -С. 78

протистоїть невизначене конкретно коло осіб, а в других у правовідносинах бере участь конкретно визначені особи – кредитор і боржник. Тобто для будь-якого зобов'язального правовідношення характерна наявність конкретного складу його учасників (суб'єктів), який становить перший елемент цивільного правовідношення.

Наступним елементом зобов'язального правовідношення є його об'єкт, тобто те, з приводу чого ті чи інші суб'єкти вступають у правовідносини. Власне таким об'єктами цивільних правовідносин можуть бути усі об'єкти цивільних прав, визначені у ст. 177 ЦК України, а саме: речі, у тому числі гроші та цінні папери, інше майно, майнові права, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні і нематеріальні блага. При цьому варто зауважити, що в зобов'язальних правовідносинах прийнято виділяти юридичний і матеріальний об'єкт. Юридичним об'єктом визнається певна поведінка (утримання від певної поведінки) щодо вищеперахованих матеріальних і нематеріальних благ, наприклад у договорі купівлі-продажу таким юридичним об'єктом є передача продавцем покупцеві проданого майна і сплата покупцем ціни за придбане майно, а матеріальним об'єктом зобов'язального правовідношення є саме майно або інше благо, наприклад, у договорі купівлі-продажу – продана річ.

Нарешті, третій і четвертий елементи утворюють відповідно суб'єктивне право уповноваженої особи (кредитора) вимагати від зобов'язаної особи (боржника) вчинення певних дій і суб'єктивний обов'язок боржника вчинити певні дії щодо забезпечення суб'єктивного права кредитора під загрозою застосування цивільно-правових санкцій.

У своїй сукупності усі чотири елементи зобов'язального правовідношення (суб'єкти прав і обов'язків, об'єкт цивільних прав, суб'єктивні права кредиторів та суб'єктивні обов'язки боржника) утворюють форму та зміст цивільного зобов'язання, які забезпечують його функціонування. Цивільне зобов'язання не є незмінним юридичним фактом, воно може динамічно функціонувати. На жаль, динаміка функціонування зобов'язання в цивілістичній літературі не знайшла адекватного відображення. Безперечно, однак, що будь-яке цивільне зобов'язання має свій початок і кінець, який у ЦК України іменується припиненням зобов'язання. Між тим, цілком припустимо, що між виникненням і припиненням зобов'язання не може бути правовий вакуум, що свідчить про наявність інших стадій динаміки у цивільному зобов'язанні.

Якщо аналізувати положення Книги п'ятої «Зобов'язальне право», то можна з очевидністю дійти висновку про існування трьох стадій функціонування зобов'язального правовідношення: а) виникнення; б) виконання; в) припинення. Така схема функціонування зобов'язального правовідношення можлива, на нашу думку, лише при позитивному (ідеальному) його розвитку. Між тим, на практиці схема функціонування зобов'язального правовідношення в багатьох випадках може виявитися набагато складнішою. По-перше, момент виконання зобов'язання може бути віддаленим у часі від моменту його виникнення, зокрема тоді, коли суб'єкти зобов'язання визначили конкретний термін виконання ними взятих на себе обов'язків. Цей період існування зобов'язального правовідношення можна було б умовно назвати стадією його пасивного існування.

По-друге, в період пасивного існування зобов'язального правовідношення його суб'єкти можуть вносити зміни до нього, тобто вони вправі, якщо це не суперечить закону, змінювати свої права та обов'язки.

По-третє, в обумовлений термін зобов'язання може бути не виконано (виконано неналежним чином), що є порушенням зобов'язання, за яке може настати примусове застосування мір цивільно-правової відповідальності та інших санкцій. Відтак такий період

розвитку зобов'язального правовідношення є стадією порушення права уповноваженої особи (кредитора) та захисту порушеного права. Наразі у юридичній літературі відсутня єдність поглядів щодо співвідношення суб'єктивного права і права на його захист. Одні автори вважають право на захист самостійним суб'єктивним правом, яке виникає в уповноваженої особи лише в момент порушення її первісного матеріального права і реалізується у межах охоронних цивільних відносин.⁶ На думку інших авторів право на захист є складовою частиною того чи іншого конкретного цивільного суб'єктивного права.⁷

Не аналізуючи детально висловлені позиції з цього питання, відзначимо, що і перші і другі автори мають певні аргументи, які, однак, нам не вважаються переконливими. По-перше, право на захист не може бути самостійним правом чи самостійним правовідношенням, оскільки останнє не може існувати без порушеного первісного матеріального суб'єктивного права, передбаченого, наприклад, договором. По-друге, не може бути право на захист складовою частиною матеріального суб'єктивного права, оскільки право на захист, тобто застосування примусових санкцій, можливе лише у разі порушення зобов'язального суб'єктивного права. Тому, на наш погляд, право на захист є лише похідним від зобов'язального суб'єктивного права і існує як правовідношення у сукупності з фактом його порушення.

Таким чином, складовими частинами динаміки зобов'язального правовідношення завжди є або можуть бути такі стадії: виникнення, зміна правовідношення, виконання суб'єктивних обов'язків, порушення зобов'язання та його захист, припинення зобов'язання. У будь-якому разі зобов'язальне правовідношення як мінімум мають дві стадії: виникнення та припинення зобов'язання, а наявність інших залежить від виконання чи невиконання його суб'єктами обов'язків та інших обставин.

Як уже зазначалося, у цивільному законодавстві не дається визначення поняття цивільно-правового зобов'язання, а лише констатується його повне або часткове припинення та перераховуються підстави такого припинення.

Свого часу видатний цивіліст радянського періоду О.С. Іоффе так визначив припинення зобов'язання: «відпадіня первісно встановленого зобов'язання як конкретного виду зобов'язальних зв'язків».⁸ Таке визначення в цілому досить влучно відображає основну сутність припинення зобов'язання. Однак нині на основі нормативних положень нового цивільного законодавства, аналізу динаміки функціонування зобов'язального правовідношення, можна було б дати більш повне визначення поняття припинення зобов'язання. Так, воно може бути визначено як припинення зобов'язального правовідношення, що виникло за конкретними правовими підставами, та призвели до повної втрати правових зв'язків між його учасниками, у тому числі щодо їхніх прав і обов'язків.

Підставами припинення можуть слугувати різноманітні підстави, які передбачаються цивільним законодавством. Так, у новому ЦК України передбачені такі підстави припинення зобов'язань:

1) припинення зобов'язання виконанням (така підстава передбачена також в ст. 216 ЦК УРСР);

⁶ Крашенинников Е.А. Структура субъективного права и право на защиту // Защита субъективных прав и гражданское судопроизводство. -Ярославль, 1977. -С. 15.; Ромовская З.В. Защита в семейном праве. -М., 1998. -С. 280-281; Дзера І.О. Цивільно-правові засоби захисту права власності в Україні. -К., 2001. -С. 17-18.

⁷ Советское гражданское право. -Харьков, 1983. Ч. 1. -С. 248; Братусь С.Н. Юридическая ответственность и законность. -М., 1976. -С. 73-74.

⁸ Иоффе О.С. Обязательственное право. - М., 1975. - С. 185.

- 2) припинення зобов'язання передаванням відступного (така підстава в ЦК УРСР не передбачалася);
- 3) припинення зобов'язання зарахуванням (така підстава передбачалася також в ст. 217 ЦК УРСР);
- 4) припинення зобов'язання шляхом зарахування у разі заміни кредитора (така підстава в ЦК УРСР не передбачалася);
- 5) припинення зобов'язання за домовленістю сторін, у тому числі шляхом новації (така підстава передбачалася також ст. 220 ЦК УРСР);
- 6) припинення зобов'язання прощенням боргу (така підстава в ЦК УРСР не передбачалася);
- 7) припинення зобов'язання поєднанням боржника і кредитора в одній особі (така підстава також передбачалася в ст. 219 ЦК УРСР);
- 8) припинення зобов'язання смертю фізичної особи (така підстава також передбачалася в ст. 223 ЦК УРСР);
- 9) припинення зобов'язання неможливістю його виконання (така підстава також передбачалася в ст. 222 ЦК УРСР);
- 10) припинення зобов'язання ліквідацією юридичної особи (така підстава також передбачалася в ст. 203 ЦК УРСР).

Доречно нагадати, що за ст. 221 ЦК УРСР можливе було припинення зобов'язання або його зміна внаслідок зміни плану. У новому ЦК України така підстава відсутня, очевидно, з огляду на заміну планової системи господарювання на ринкову економіку. Однак, на наш погляд, розробники нового ЦК передчасно відмовилися від такої підстави припинення зобов'язань, зокрема тих, які виникають на підставі державного замовлення, а відтак вона має бути відновлена у ЦК України.

Не можна обійти увагою і той факт, що у Господарському кодексі України також певним чином врегульовані відносини, пов'язані з припиненням господарських зобов'язань (ст. ст. 202-207). Так, у ГК передбачено, що господарське зобов'язання припиняється: 1) виконанням, проведеним належним чином; 2) зарахуванням зустрічної однорідної вимоги або страхового зобов'язання; 3) у разі поєднання управненої та зобов'язаної сторін в одній особі; 4) за згодою сторін; 5) через неможливість виконання; 6) через неможливість виконання у разі ліквідації суб'єкта господарювання, якщо не допускається правонаступництво за цим зобов'язанням; 7) розірвання господарського зобов'язання. Усі перераховані підстави припинення господарського зобов'язання збігаються з підставами припинення цивільних зобов'язань, але норми про них в ГК України сформульовані своєрідно і юридично не завжди коректно. Однак несподіваною новелою стали положення ст. 202 і ст. 207 ГК в тій їх частині, де стверджується, що господарське зобов'язання припиняється також у разі визнання судом господарського зобов'язання недійсним. Така норма фактично вступає в суперечність з правовими засадами недійсності угод (за новим ЦК – правочинів), адже відповідно до ч. 1 ст. 216 ЦК України недійсний правочин не створює юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з його недійсністю, а відповідно до ч. 1 ст. 236 нікчемний правочин або правочин, визнаний судом недійсним, є недійсним з моменту його вчинення. Тобто за недійсним правочином не може існувати зобов'язання взагалі, а відтак не може вестися мова і про припинення того, чого не існує.

Юридично некоректно в ГК України сформульовано також правило про визнання недійсним “господарського зобов'язання”, адже як уже відзначалося деякими юристами-науковцями (О.В.Дзера), визнавати недійсним необхідно підставу виникнення зобов'язання

(наприклад, правочин), а не саме зобов'язання.

У ГК України містяться й інші положення про припинення зобов'язань, які не узгоджуються з відповідними положеннями ЦК України. Існують у ГК і внутрішні суперечності. Так, у ч. 1 ст. 202 ГК до підстав припинення господарських зобов'язань віднесено угоду сторін, а у ч. 2 – розірвання договору. Тут цілком очевидно, що автори не врахували того, що розірвання договору можливе як у судовому порядку, так і за згодою сторін. Отже, механізм регулювання припинення зобов'язання у будь-якому разі вимагає свого подальшого удосконалення, у тому числі й у контексті поставлених у статті проблем.

*Ващинець І. І.,
аспірант Інституту держави і права
імені В.М. Корецького НАН України*

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ТВОРІВ МУЛЬТИМЕДІА

Стрімкий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій призвів до появи нових об'єктів авторського права з невідомими раніше властивостями та способами використання. Такі об'єкти досить часто не можна чітко класифікувати, віднести до певної групи творів науки, літератури чи мистецтва. Разом з тим, визначення правового статусу нових творів є необхідним не тільки з теоретичних, але, передусім, з практичних міркувань.

Категорія об'єкта авторського права досить детально аналізувалася у вітчизняній науці авторського права. Поняття твору як об'єкта авторського права досліджене у працях О.С. Іоффе, В.Я. Іюнаса, А.М. Гарібяна, М.В. Гордона, В.І. Серебровського, В.О. Дозорцева, О.А. Підпригори, Е.П. Гаврилова, О.П. Сергеева. У роботах цих та інших авторів детально розроблене поняття об'єкта авторського права, виходячи з поглядів на твір як на нематеріальний об'єкт, продукт духовної творчості людини¹. Разом з цим, ще відомим російським цивілістом Г.Ф. Шершеневичем відзначалася складність надання визначення об'єкту авторського права, у зв'язку з тим, що у короткому визначенні важко охопити усі аспекти такого багатогранного поняття, як твір². Тому, пропонуючи, як правило, власне визначення, автори детально зупинялися на юридично значущих ознаках об'єкта авторського права.

Найбільше визнання серед дослідників отримало визначення твору як об'єкта авторського права, сформульоване В.І. Серебровським ще у 1956 році: твір – це сукупність ідей, думок та образів, які отримали в результаті творчої діяльності автора своє вираження

¹ Серебровский В.И. Вопросы советского авторского права.- М., 1956.- С. 30.

² Шершеневич Г.Ф. Авторское право на литературные произведения.- Казань, 1891.- С.154.